

КУЛЬТУРНО-ОСВІТІЙНИЙ КОНТЕКСТ ФОРМУВАННЯ ПОЕТИКИ Т. С. ЕЛІОТА

Проблема впливу та запозичення в літературознавстві традиційно розглядається в психологічному аспекті: адже запозичення – це усвідомлений та мотивований акт письменника, стосовно впливу, то цей процес визначається як стихійний, письменник може не усвідомити його результатів, або ж зробити це *post factum*. І результати впливу, і результати запозичення породжують у власне авторському тексті прогнозовані, або ж непередбачувані підтексти. Найбільшу трудність, на нашу думку, викликає методологія встановлення фактів впливу та запозичення у творчості окремо взятого письменника. Саме тому метою даної публікації є 1) проаналізувати роки навчання поета в Америці та Європі; 2) з'ясувати культурно-освітній контекст, який став креативним імпульсом у формуванні поезики Т. С. Еліота. Вважаємо, що за допомогою біографічного методу, критично переосмисливши роботи американських та європейських елітологів, визначимо ступінь впливу та запозичення у метатексті поета.

Томас Стернз Еліот увійшов у літературу ХХ століття як досить складний поет, його твори називають високо інтелектуальними та герметичними. Складність його поетичних творів зумовлена, насамперед, переконанням, що "поети нашої цивілізації <...> повинні бути складними. Поет повинен ставати все більше різностороннім, більш асоціативним, непрямим, – лише тоді він зможе змусити і, якщо потрібно буде, навіть перебудувати мову, щоб вона стала адекватною вираженню задуму" [1, с. 555]. У своїй творчості поет синтезував надбання усїєї загальнолюдської традиції, і тому досить справедливо вважається "реформатором англомовної поезії" ХХ століття. Складність інтерпретації поетичних творів викликана передовсім прагненням поета художньо переосмислити відомі та маловідомі сюжети і мотиви, які знайшли художню реалізацію у творчості багатьох його попередників. Практика літературних запозичень (ми маємо на увазі не лише високу концентрацію у поезіях форм інтертекстуальності, а й рефлексію стилю як окремого поета, так і певного напрямку, скажімо, поетів-метафізиків чи символістів) неодноразово досліджувалася американськими та європейськими елітологами. У цьому контексті варто зауважити, що думки та оцінки поетичних творів Еліота є полярними: від захоплень його неабиякою ерудицією, естетичним смаком та визнанням творів як "поезії вищого гатунку" до звинувачень поета в еkleктизмі. У подібних судженнях, на нашу думку, для авторитету Еліота немає нічого образливого. Адже у власних есе він вивів "літературних канон", яким захоплювався і, що є абсолютно зрозумілим, який наслідував у поетичній творчості.

Для означення авторів та прототекстів, чий текст став "джерелом для оновлення" поезії у творчості будь-якого письменника, пропонуємо поняття "інтертекстуальне поле". Інтертекстуальне поле метатексту Т. С. Еліота вражає і засвідчує не лише високий інтелектуальний рівень поета, його вибагливий художній смак, а й слугує зразком елітарного естетизму. У метатексті Еліота ми визначили таке інтертекстуальне поле: прецедентні донори (під донорами ми будемо розуміти авторів, чий текст став "чужим словом") та твори – Біблія (більше 30), Шекспір (23), Данте (13), ритуали, міфи та легенди. Периферійні автори та твори: Упанішада, Бхагаватгіта, Блаженний Августин, Будда, Гесіод, Есхіл, Геракліт, Софокл, Вергілій, Сенека, Гвідо Кавальканти, Чосер, Едмунд Спенсер, Ланселот Ендрюс, Томас Кід, Джон Донн, Бен Джонсон, Томас Мідлтон, Ендрю Марвелл, Олівер Голдсміт, Вільям Блейк, Жерар де Нерваль, Альфред Теннісон, Ріхард Вагнер, Шарль Бодлер, Генрі Адамс, Поль Верлен. Запропонований перелік донорів та прототекстів у поезіях Еліота, звісно, не може претендувати на повноту та вичерпність.

Як свідчить вищеподане інтертекстуальне поле, увесь поетичний доробок Еліота спроектований на традицію як динамічну єдність загальнолюдської культури. По суті, переосмислення традиції у контексті об'єктивної та суб'єктивної реальностей є характерною рисою високого модернізму загалом та поезики Еліота зокрема. Д. Затонський полемізуючи із теорію Наталі Саррот, згідно з якою "історія літератури знає лише одну традицію – традицію боротьби проти будь-яких традицій", наприклад, констатував, що "мистецтву властива ще одна не менш важлива та плідна традиція – традиція наступності, традиція використання і модифікованого засвоєння великої класичної спадщини" [4, с. 109]. Як письменник із філософським складом мислення Еліот творить свій поетичний світ на ґрунті філософської інтерпретації усієї загальнолюдської традиції. Еліот, звертаючись до витоків та вікових здобутків літературної традиції людської цивілізації, прагнув розширити "матеріал поезії" та продемонструвати не лише теоретично, а й практично цілісність багатовікового літературного процесу та діалектичну єдність у творчості художника традиції та творчої індивідуальності. Немовби розмірковуючи про своє покликання, поет ще в 1918 р. писав: "Необхідно розбудити та збентежити публіку <...> необхідно показати, що духовний рівень нації повинен постійно зростати, інакше вона виродиться <...> Сила виродження – це величезна плазуюча маса, а сила розвитку – півдюжини людей" [5, с. 722]. У роботі, присвяченій Ф. Г. Бредлі, Еліот зауважив, що секрет його (Ф. Г. Бредлі) стилю "у всепоглинаючій прихильності винятково до інтелектуальної пристрасті" [1, с. 691]. Подібна інтелектуальна пристрасть властива й Еліоту що, безперечно, робить його поезії складними та елітарними.

Як помірний авангардист, він виступив у літературі митцем неокласичної орієнтації (Еліот називав себе "неокласицистом"). Його творчість вписалася в рамки неокласицизму минулого століття, свідомо зорієнтованого на традицію як філософський та естетико-ідеологічний феномен. Саме прагненням Еліота

осмислити літературне минуле, оновити його, збагативши іншими семантичними відтінками, у власному метатексті пояснюється епітет "літературний" митець серед елітологів минулого століття (К. Брукс, М. Тормелен, П. Слоан, Дж. Уільямсон та ін.). Критиками та інтерпретаторами поезій Еліота фіксується очевидна літературна рефлексивність його раннього творчого доробку, яка пізніше набула усіх ознак інтертекстуальної стратегії.

Виникає питання, що ж стало тим потужним креативним імпульсом, який спонукав Еліота зберігати і розвивати традицію в період масового нівелювання культурних надбань? Безперечно, витoki становлення поетичного світосприйняття та елітарного естетизму слід шукати в культурно-освітньому середовищі, яке живило Еліота та сприяло визначенню його подальшого життєвого шляху. Майбутній лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1948) отримав освіту в Гарварді (1906-1909), Сорбонні (1910) та Оксфорді (1914) де, власне, під впливом лекційних курсів авторитетних мислителів Америки та Європи і було скоректовано його поетичне та філософське світосприйняття. Серед резонансних для поетичної та теоретичної практики поета були лекції філолога-класика Г. Маррі про поезію Гомера. Саме Г. Маррі висунув ідею (яка стала домінуючою у творчості Еліота) літературної традиції як потужного креативного імпульсу, протиставленого індивідуальному поетичному натхненню.

Потужний вплив на формування Еліота, безперечно, відіграла і творчість Данте. Вивченням "Нового життя" та "Божественної комедії" Еліот почав займатися на межі 10-20-х років ХХ ст. у пошуках джерел для "оновлення англійської поезії". Уже в першій збірці літературно-критичних есе "Священний ліс" ("The Sacred Wood", 1920) Еліот писав про Данте як про поета, який утілює гармонійну рівновагу творчої індивідуальності та літературної традиції. Поет високо цінував "естетичну концентрацію" творів Данте, яка, на його думку, була обумовлена дією в тогочасному суспільстві "закону економії творчих сил". Еліот був переконаний, що саме цей закон дозволяв поету, не розпорюшуючись, опиратися на цілісну філософську систему, та, використовуючи досвід поетичної традиції минулого, зосередити свої зусилля на творенні великої поезії. У цьому сенсі знаковим є те, що і "Нове життя", і "Божествена комедія" на рівні мотивів, образів, алюзій та цитат неодноразово вплітаються майже у кожен поетичний твір Еліота.

Принципові зміни у творчій долі Еліота сталися, на думку Пітера Акройда, в 1908 році, коли він познайомився з книгою відомого англійського поета і теоретика літератури Артура Сіменса "Символістський рух в літературі" (1899). Ця праця визначила першооснову його теоретичних та творчих пошуків. Еліот звернувся до принципів поетики французького символізму, намагаючись керуватись ними при побудові власної поетичної мови. Згодом, відштовхуючись від концепції А. Саймонса, Еліот відмітить в своїй програмній статті "Поети-метафізики", що "вміння поєднувати в художньому образі інтелектуальний та емоційний початок є найважливішою рисою французького

символізму та істинної поезії взагалі" [1, с. 555]. Еліот був глибоко переконаний (про що свідчать не лише його культурологічні роботи, а й рефлексія символістів), що, французький символізм ближчий до ідеальної поезії, ніж англійська поезія на межі століть.

Значну роль у формуванні естетичних домінант Еліота відіграв І. Беббіт. Про значення впливу, який здійснив професор Гарварду, літературний критик та засновник "нового гуманізму" у становленні майбутнього поета говорилося дослідниками чимало [1, с. 130-133]. Романтизму І. Беббіт протиставляв класицизм із його орієнтацією на єдину норму й традицію. Поет, на думку І. Беббіта, не повинен ігнорувати минуле літератури, а, навпаки, орієнтуючись на нього, відчувати вічне та абсолютне. "Велич грецької літератури Беббіт убачав саме в тому, що сили традиції та творчої оригінальності завжди знаходилися у рівновазі" [10, с. 130-133]. Ця концепція творчої індивідуальності стала домінуючою у поетичній практиці Еліота. Ідея літературної традиції, висунута І. Беббітом, теж була сприйнята поетом, проте він висловив дещо інше розуміння традиції, яке склалося під впливом філософії Ф. Г. Бредлі та А. Бергсона. Як відомо, Еліот написав дисертацію по філософії "Знання і досвід у філософії Ф. Г. Бредлі", проте відмовився їхати на її захист, оскільки під впливом Е. Паунда вирішив присвятити своє життя літературі. Окрім філософських питань, пов'язаних з концепціями Абсолюта, "безпосереднього досвіду", Еліот в своєму дослідженні торкається питань мистецтва. Зокрема, ним розглядалася проблема співвідношення автора і його твору, яку він розв'язує в дусі уявлень про "безособову теорію мистецтва". Істинний літературний твір – до цього висновку приходять Еліот – не є вираженням суб'єктивних емоцій автора. Еліотівська теорія поезії є своєрідним "філологічним варіантом", завершеним на рівні літературно-критичного аналізу загально-філософських концепцій Ф. Г. Бредлі. Еліот цікавився сучасними йому тенденціями (насамперед французькими) філософії, антропології та літературної критики. Саме тому в 1910 році Еліот їде у Францію прослухати курс лекцій видатного філософа А. Бергсона в аудиторіях Сорбони. В основі літературної традиції, на думку Еліота, лежить суб'єктивне переживання письменника [11, с. 112-143]. На відміну від І. Беббіта, який різко критикував романтизм і протиставляв романтичному світобаченню класицистське, Еліот у своїх зрілих критичних роботах не розглядав романтизм та класицизм як літературні напрямки, пов'язані з певним історичним етапом. Класицизм був для нього синонімом літературного бездоганного зразка, а романтизм - символом, терміном, що "описує стан розуму чи духу" [10, с. 21-25]. Саме в межах курсу І. Беббіта Еліот познайомився з роботами французького мислителя Ш. Моррасса, який у літературі був класицистом. Знамените кредо Еліота (від якого він пізніше дистанціювався) часто цитується у дослідженнях еліотологів: "класицист у літературі, рояліст у політиці, католик у релігії" у принципі повторює вимоги Ш. Моррасса до письменника. Оскільки в еліотології існує певна плутанина пов'язана із цим триєдиним кредо поета, вважаємо за

необхідне зауважити, що, по-перше, дане формулювання з'явилося у передмові до книги "For Lancelot Andrewes: essays on style and order" (London, Faber, 1928). Цікаво, що усі статті неодноразово перевидавалися, в тому числі у відомій збірці "Вибраних есе" (Eliot T. S. Selected essays. N.Y., 1932). Проте Еліот не дозволив перевидавати саму книгу якраз через цю "злочасну" фразу у передмові, яка "давала надто спрощену уяву про його погляди" [8, с. 237]. По-друге, у 1934 р. у збірнику лекцій в університеті Вірджинії "За чужими богами" ("After Strange Gods". 1934) Еліот назвав цю фразу "injudicious" (необдуману).

П. Акройд, на наш погляд, досить справедливо зауважує, що "саме І. Беббіт спрямував думку Еліота до філософії Сходу" [1, с. 37]. Поет прослухав ряд курсів, присвячених індійській культурі. Перцепція пам'яток індійської та буддійської культури (знайомство з якими теж відбулося в Гарварді) поетично трансформувалася у творах Еліота, зокрема, в "Безплідній землі" та "Чотирьох квартетах". У роботі "Єдність європейської культури" Еліот писав: "Колись давно я вивчав древні мови Індії і, хоча в основному мої інтереси стосувалися філософії, займався трохи й поезією; і знаю, що моя власна поезія несе на собі відбиток думок і почуттів Індії" [1, с. 165]. Резонансний вплив на майбутнього теоретика літератури та поета мали курси та концепції філософа, поета та викладача Гарварда Дж. Сантаяни. Однак можливість рефлексії філософії Дж. Сантаяни у теоретично-практичній практиці Еліота, на жаль, еліотологами недостатньо розроблена, щоб можна було зробити певні принципові висновки. Проте ми все ж таки змогли викристалізувати ідеї Дж. Сантаяни, які знайшли подальший розвиток у працях Еліота. Розвиваючи елітарну теорію мистецтва, Дж. Сантаяна у книзі "Розум у суспільстві", зокрема, писав: "Культура стоїть перед дилемою: якщо вона глибока і благородна, вона повинна зостатися культурою для обраних; якщо вона масова, вона повинна стати посередньою" [6, с. 14]. Слідом за Дж. Сантаяною він творив для інтелектуальної еліти. Таким чином, саме "елітарна естетика" Дж. Сантаяни знайшла продовження в оцінюванні Еліотом поезії як роду літератури. У роботі

Досить часто ця фраза цитується без точного посилання на джерело. Маємо на увазі "История английской литературы" под ред. И. И. Анисимова, А. А. Елистратова и др. Т. III. – М., Изд-во АН СССР, 1958, с. 379; Элиот Т. С. "Бесплодная земля". – М., Прогресс, 1971. с. 14. У книзі Йонкис Г. Э. Английская поэзия XX века

"Соціальне призначення поезії" Еліот сформулював теорію, згідно з якою розвиток культури не передбачає загального руху мас до більш високого культурного рівня, а забезпечується наявністю культурної еліти. Аналіз семінарських доповідей Еліота з філософії у межах курсу Дж. Ройса, зроблений американськими дослідниками, дає право стверджувати, що методологічна основа теорії поезії була закладена ще в Гарварді. Зокрема, одна з доповідей демонструвала його бачення проблеми інтерпретації історії. Уже в ній Еліот намагався відповісти на питання, яким чином можна зробити "історичне минуле невід'ємною частиною теперішнього" [11, с. 114]. Через шість років у

статті "Традиція та індивідуальний талант" (1919) Еліот буде розмірковувати над цією проблемою у поезії, формулюючи власну теорію літературної традиції, яка трактується ним як відчуття історії: "відчуття давнини не лише як минувшини, але і як дійсності; воно спонукає людину творити, відчуваючи в собі не лише власну генерацію, але й усю європейську культуру, починаючи з Гомера (а всередині неї й літературу власної країни), як те, що існує одночасно та формує єдиний суцільний ряд" [2, с. 13]. Поет, переконаний Еліот, звертаючись до початків первісної культури, виявляє в них усталені мотиви, характерні і для його власної епохи. Адже те вічне, яке закладено в минулому, робить його адекватним сучасному. Вічне в літературі минулого – це те, що є істотним для наступних літературних епох. У кожній епосі воно ніби повертається іншою стороною, відкриваючи для письменника не використані його попередниками можливості. Очевидно, що для Еліота перспективи розвитку має лише та епоха, яка здатна сприймати традицію. Період на межі століть Еліот розглядав як кризовий, як час нівелювання культурних цінностей. Еліот послідовно доводив думку про те, що традиція для письменника аж ніяк не може бути "нагромадженням руїн", увесь його поетичний спадок спроектований на літературну традицію. Як справедливо зауважує Т. Красавченко, "Адже по суті все, або майже все, що Еліот зробив в поезії та критиці, він зробив саме завдяки тому, що був представником авангардної американської культури в культурі традиційній, англійській" [5, с. 729].

Поетична стратегія Еліота чітко зорієнтована на поєднання різноманітного матеріалу, який складав "літературний канон" можна пояснити улюбленою фразою Е. Паунда "Make it New" (Онови це) [13, с. 7]. Як справедливо стверджує Дж. Уільямсон, "Еліот почав робити це новим ще до знайомства з Паундом" [13, с. 7]. Заперечувати вплив Паунда та імажистської естетики в цілому на формування поглядів Еліота неможливо, проте не слід розглядати його теорію як розробку концепції Паунда, чи навіть її спрощений літературознавчий варіант. До моменту знайомства з Паундом Еліот вже сформувався як поет, і відбулося це під впливом видатних вчених та філософів Америки та Європи. Ще в роки навчання він написав ряд поезій, які вважаються програмними: "Любовна пісня Дж. Альфреда Пруфрока", "Жіночий портрет", "Прелюдії", а отже в нього вже сформувалося своєрідне уявлення про світ та людську індивідуальність, (які надалі не зміняться) і розуміння поезії, ще не сформульоване в теоретичних та культурологічних роботах, проте художньо відтворене.

Література

1. Элиот Т. С. Избранное. Т. I-II. Религия, культура, литература / Пер. с англ. за ред. А. Н. Дорошевича; составление, послесловие и комментарии Т. Н. Красавченко. - М., 2004. - 752 с.
2. Элиот Т. С. Традиция и творческая индивидуальность // Писатели США о литературе. -М., 1982. - 553 с..

3. Зарубежная литература XX века. Учеб для вузов//Л. Г. Андреев, А. В. Карельский, Н. С. Павлова и др.; Под ред. Л. Г. Андреева. 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк, Изд. центр «Академия», 2000. — 559 с.
4. Затонський Д. В. У пошуках сенсу буття (Погляд на літературу сучасного Заходу) — К.: Дніпро, 1967. — 310 с.
5. Красавченко Т. Н. Заметки к определению Т. С. Элиота // Элиот Т. С. Избранное. Т. I-II. Религия, культура, литература //Пер. с англ. за ред. А. Н. Дорошевича; составление, послесловие и комментарии Т. Н. Красавченко. -М., 2004. -752 с.
6. Писатели США о литературе. Сборник статей. - М., 1974.
7. Писатель и жизнь. Сборник историко-литературных, теоретических и критических статей. - М. : Советский писатель. -1981. - 301 с.
8. Acroyd P. T. S. Eliot. A Life. - New York, 1984, - p. 37.
9. Gunner E. T. S. Eliot's Romantic Dilemma: Tradition's Antitraditional Elements. -N.Y., 1985. P. 21-25.
10. O.Howard H. Notes on Some Figures Behind Eliot. -London: Chatto & Windus, 1965.-P. 105. P. 10-133.
11. Jain M. P. T. S. Eliot and American Philosophy. - Cambridge, 1999, - p. 114.
12. Williamson G. A Readers Guide to T. S. Eliot. - New York., 1982. - 258 p.

АНОТАЦІЯ

Л.П. Статкевич Культурно-освітній контекст формування поезики Т.С. Еліота.

У статті йдеться про культурний контекст формування поетичної стратегії відомого англо-американського поета ХХ ст. Т. С. Еліота. Проводиться теза про те, що домінуючою рисою ідеостилу поета є орієнтація на культурну традицію від язичництва до символізму. Автор доводить, що формування поетичного світосприйняття Еліота відбулося в роки навчання в Гарварді, Оксфорді, Сорбонні під впливом видатних учених і мислителів Америки та Європи.

Ключові слова: культурний контекст, традиція, поетичне світосприйняття.

АННОТАЦИЯ

Л.П. Статкевич Культурно-образовательный контекст формирования поэтики Т.С.Элиота.

В статье говорится о культурном контексте формирования поэтической стратегии известного англо-американского поэта ХХ в. Т. С. Элиота. Проводится тезис о том, что доминирующей чертой идеостилиа поэта является ориентация на культурную традицию от язычества к символизму. Автор доказывает, что формирование поэтического мировосприятия Элиота

произошло в годы учебы в Гарварде, Оксфорде, Сорбонне под влиянием выдающихся ученых и мыслителей Америки и Европы.

Ключевые слова: культурный контекст, традиция, поэтическое мировосприятие.

SUMMERY

The article describes the cultural context of the formation of a poetic strategy well-known Anglo-American poet of XX century T. S. Eliot. Carried out the idea that the dominant feature of poet's manner is its focus on the cultural tradition from paganism to symbolism. The author argues that the formation of the poetic outlook was in Eliot's years of study at Harvard, Oxford and Sorbonne under the influence of prominent scholars and thinkers of America and Europe.

Keywords: cultural context, tradition, poetic outlook.